

ФЕНОМЕН ВІКТИМНОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Досліджуються особливості віктимної поведінки підлітків. Розкривається поняття віктимності і детермінанти її виникнення. Підкреслюється, що віктимна поведінка залежить від індивідуальних особливостей людини на індивідуальному та особистісному рівнях.

Ключові слова: *віктимність, віктимна поведінка, жертва, фрустрація, тривожність, віктимогенна деформація, агресія, навіюваність.*

Сьогодні значної актуальності набувають проблеми, пов'язані з дослідженням віктимності особистості та причинами виникнення даного явища. В останні роки в кримінологічній і психологічній літературі все гостріше порушуються проблеми вивчення психологічних особливостей віктимної поведінки підлітків та шляхи активізації віктимологічної профілактики.

В науковій літературі підкреслюється, що неповнолітнім властива особливо підвищена віктимність, що пояснюється особливостями їх віку і відсутністю повної сформованості особистості.

Вочевидь, дану проблему слід вирішувати не лише з кримінологічних та кримінально-правових позицій, а й з психологічної точки зору, оскільки значну роль у здійсненні злочину відіграють індивідуально-особистісні якості потерпілих.

На наш погляд, вітчизняна література розкриває проблеми віктимної поведінки недостатньо, особливо проблеми віктимної поведінки підлітків, які на сьогодні залишаються малодослідженими. Це пояснюється тим, що протягом багатьох років питання віктимології вивчалися переважно в рамках кримінології і кримінальної психології (Ю. Антонян, В. Васильєв, М. Вольфган, Г. Долгова, Г. Еленберг, М. Єнікєєв, В. Мінська, Д. Рівман,

А. Сахаров, Л. Франк, А. Яковлев та інші). Однак вирішення даної проблеми вийшло за межі віктимології та кримінології, і сьогодні знаходиться у площині кримінальної та вікової психології, яка вивчає особливості особи, що закладаються і реалізуються в підлітковий період.

Специфіка підліткового віку знаходить своє відображення у вітчизняній віковій психології (І. Бех, Л. Божовіч, Л. Виготський, С. Максименко, В. Татенко, Д. Фельдштейн, А. Фурман, О. Чебикін).

Водночас дослідження причин віктимності, виявлення сукупності психологічних властивостей особистості, що сприяють становленню її віктимної поведінки, є досить важливим для пошуку заходів профілактики конфліктів, боротьби зі злочинністю та зниження рівня віктимізації населення.

Окремі аспекти віктимної поведінки розкрито у працях Б. Рівмана, В. Рибальської, Е. Бурелова, В. Вандиш, Ф. Джаса, В. Мінської, А. Фейербаха, Л. Франка й ін. Найбільш наближеним до розуміння феномену психології жертви є уявлення про індивідуальну віктимність (Д. Рівман, В. Рибальська, Л. Ільїна, В. Полубінський, Л. Франк і ін.).

Метою статті є виявлення психологічних особливостей, які впливають на формування віктимної поведінки підлітків.

Термін «віктимність» був введений в науковий обіг Л. Франком. Спочатку індивідуальну віктимність він визначив як «реалізовану злочинним актом «схильність» стати при певних обставинах жертвою злочину або, іншими словами, нездатність уникнути небезпеки там, де її можна було уникнути» [13, с. 20].

З часом його погляди на суть індивідуальної віктимності еволюціонували, і під поняттям індивідуальної віктимності він почав розуміти не лише реалізовану, але і потенційну здатність «тих або інших осіб стати потерпілими або, іншими словами, нездатність уникнути злочинного посягання там, де об'єктивно це було можливо» [14, с. 22].

Л. Франк, аналізуючи вперше введене ним поняття віктимності, згодом наголошує, що «першорядного значення набуває дослідження віктимності на психологічному рівні, адже це може дати відповідь на основне питання віктимології: чому саме дана особа або дана група осіб (соціальна, демографічна, психологічна) стають жертвами того чи іншого злочину? Для розкриття цього питання необхідно дослідити, в якій мірі вольові, емоційні та інші психологічні й соціально-психологічні процеси, а також риси особистості впливають на ступінь віктимності, та як ці риси проявляються в критичний момент конфліктної ситуації» [13, с. 22–23].

Віктимність розглядають як поняття, що має двоякий характер. З одного боку, це певне визначене явище, а з іншого – спосіб дії конкретної особи. Говорячи про віктимність як спосіб дії, мають на увазі необережну, розпущену, ризиковану, легковажну, провокаційну поведінку, небезпечну для самого себе [14].

З іншого боку, під віктимністю можна розуміти і явище. У цьому випадку вона визначається як обумовлений наявністю злочинності стан уразливості окремої особи, що виражається в об'єктивно властивій людині здатності стати жертвою [11]. Віктимність як явище може також трактуватися як недостатня здатність уникнути небезпеки і може обумовлюватися особистісними якостями, об'єктивно властивими тій чи іншій категорії людей [5].

Віктимність також розглядають як набуті людиною фізичні, психічні й соціальні риси та ознаки, котрі можуть зробити її схильною до перетворення на жертву [4, с. 127].

Ю. Антонян і співавтори під віктимністю розуміють два явища:

- 1) незахищеність особистості з боку держави, суспільства і мікрооточення від будь яких злочинних зазіхань,
- 2) її суб'єктивну схильність стати жертвою злочину, що послабляє здатність протистояти злочинцю [1].

Враховуючи вищенаведене, можемо стверджувати, що віктимність є складним, багатограним феноменом, який охоплює не лише соціальні особливості, а й індивідуально-психологічні, психофізіологічні та інші властивості особистості, зумовлені, в тому числі, особливостями виконуваних нею соціальних ролей. Причому вчені звертають увагу на той факт, що якості особистості мають неоднакову вираженість, тому різною мірою проявляються у поведінці, впливаючи на віктимність особистості [6].

У науковій літературі виокремлюють декілька видів віктимності. Так, В. Рибальська пропонує розрізняти такі: а) віктимність як сукупність соціально-психологічних властивостей особистості, пов'язаних з особливостями соціалізації (віктимогенна деформація особистості); б) віктимність як виключно соціальна властивість, обумовлена виконанням деяких соціальних функцій (професійна або «ролева» віктимність); в) віктимність як біофізіологічна властивість особи (вікова віктимність); г) віктимність як наслідок патологічного стану особистості («патологічна віктимність»). Людина може володіти цілим набором віктимогенних чинників одночасно (бути і фізично слабкою, і конфліктною тощо) [10].

Однією з основних ознак віктимності вважаємо суб'єктивну схильність людини стати жертвою злочину чи несприятливих умов соціалізації. Термін «суб'єктивна схильність» має системний характер, що визначається рядом ознак, серед яких наступні:

1) психологічні (індивідуально-психологічні і соціально-психологічні) «дефекти» особистості, які приводять до її віктимогенної деформації;

2) фізіологічні властивості людини, головним чином обумовлені віком;

3) психопатологічні особливості, які вказують на часткову соціальну дезадаптацію, що призводить до розвитку дуже уразливої особистості [1].

На нашу думку, поняття «жертва» може розглядатися у двох аспектах. Вузьке розуміння подає кримінологічна наука, яка під жертвою розуміє особу, що постраждала внаслідок злочинних діянь. У широкому розумінні термін «жертва» означає будь-яку особу, яка зазнала страждань від насилля, нещастя, невдачі або навіть «внаслідок відданості чомусь» [7, с. 195]. З огляду на таке визначення, людина може стати жертвою не лише в результаті замаху чи скоєння злочину або правопорушення, а й у будь-якій іншій життєвій ситуації, не обов'язково пов'язаній з неправомірною поведінкою.

«Жертва несе свою долю провини за те, що з нею сталося, відбувається або станеться», – писав П.С. Таранов [12].

В. Полубинський пропонує вирізняти такі категорії жертв: постраждалі від неправомірних дій інших осіб, власної поведінки, збігу негативних обставин, нещасного випадку [8, с. 16].

Тому, на наш погляд, об'єктом віктимології має бути не лише постраждалий від злочину, а будь-яка жертва в широкому розумінні цього терміна. Широкий підхід до розуміння об'єкта віктимології обумовлює неможливість обмеження віктимологічних досліджень сферою виключно кримінологічною та кримінально-правовою.

Важко погодитися з думкою німецького ученого Г. Шнайдера, який відзначає, що не існує «природжених жертв», або «жертв від природи». Все залежить від придбаних людиною в процесі життя фізичних, психічних і соціальних рис, які можуть зробити підлітка схильним до статусу «жертви» [16]. Безперечно, існує цілий ряд категорій дітей та дорослих, умови розвитку і життя яких об'єктивно роблять їх реальними або потенційними жертвами несприятливих умов соціалізації. Разом з тим, існують ознаки, які мають постійний характер і дозволяють віднести людину до категорії жертв у тому числі і з моменту народження (наприклад, сирітство, інвалідність). Інші можуть виявитися з часом (наприклад, соціальна дезадаптація, алкоголізм, наркоманія). Окрім того, деякі з цих

ознак неможливо усунути (наприклад, сирітство), а деякі можуть бути змінені або усунені (наприклад, різні соціальні відхилення, протиправна поведінка тощо).

На підставі результатів віктимологічних досліджень можна говорити про існування індивідуально-психологічних особливостей віктимної поведінки неповнолітніх жертв несприятливих умов соціалізації, а також про психологічні передумови формування віктимної особистості.

Аналіз поведінки лише з кримінологічної сторони не може розкрити повністю особистість потерпілого і характеризувати її як особу. Тому дослідження жертв повинно будуватися не лише на характері злочинних зазіхань і їхніх наслідків, але й на сукупності тих властивостей особистості жертви, які проявилися в конкретній життєвій ситуації. Це означає, що віктимологічне дослідження потерпілих повинно базуватися на психологічній типології особистості.

Таким чином, особистість віктимного підлітка є системою психологічних властивостей або якостей, які є детермінантами дезадаптивної поведінки, що призводить до утворення фізичної або психологічної травми підлітка.

Особливості особистості в підлітковому віці в емоційній, інтелектуальній і соціальній сферах визначають особливості віктимної поведінки, яка, своєю чергою, визначається як активність, спрямована на провокацію можливого агресора.

Цікавість, бажання пригод, довірливість, навіюваність, невміння пристосовуватися до умов, в яких необхідно знаходитися, безпорадність у конфліктних життєвих ситуаціях – все це також може становити передумови виникнення віктимної поведінки підлітка.

Головна ознака віктимної поведінки – це здійснення певних дій або бездіяльність, які сприяють тому, що людина опиняється в ролі постраждалої, в ролі жертви.

На нашу думку, віктимна поведінка може досліджуватися у вузькому та широкому аспектах. У вузькому розумінні вікти-

мною поведінкою вважаються конкретні діяння (дії або бездіяльність), їх сукупність у конкретній ситуації, внаслідок яких людина стає жертвою. В широкому розумінні віктимна поведінка – це складна система взаємодії між потенційною жертвою і оточенням. Саме внаслідок такої взаємодії людина за певних умов і стає потерпілою.

Віктимна поведінка також може бути усвідомленою і неусвідомленою. На особисту віктимність впливають темперамент, характер, звички людини, вид діяльності, ступінь конфліктності. Усвідомлена віктимність має місце тоді, коли людина розуміє, що своєю поведінкою викликає агресію з боку інших осіб відносно себе, але не перестає конфліктувати, легковажно розраховуючи на припинення конфлікту. Неусвідомлена віктимність має місце у тому випадку, коли людина не підозрює, що піддає себе небезпеці.

Розглядаючи індивідуально-психологічні особливості особистості віктимних підлітків, ми можемо говорити про існування віктимогенної деформації особи. Під нею розуміють сукупність соціально-психологічних властивостей особи, пов'язаних із несприятливими особливостями її соціалізації, незадовільною соціальною адаптацією. У психологічному плані віктимогенна деформація особи виражається в емоційній нестійкості, неконтрольованості, пониженій здібності до абстрактного мислення, підвищеній конфліктності. У найзагальнішому вигляді віктимогенна деформація особи визначається низькою культурою спілкування. Крім того, вона пов'язана з іншими дефектами і зрушеннями етичної і правової свідомості. Її емпіричним індикатором є систематичний прояв названих властивостей у конкретній ситуації спілкування.

Можна говорити, що віктимогенна деформація особи констатується у випадку поєднання психологічно обумовлених криміногенних детермінант віктимної поведінки, до яких в першу чергу належать агресивність, тривожність і навіюваність, котрі істотно перешкоджають підліткам контролювати

свою поведінку та значно підвищують ризик можливої віктимності [15].

Детальніше розглянемо ці детермінанти. Під агресією (лат. *aggressio* – напад) прийнято розуміти фізичну або словесну поведінку людини, спрямовану на пошкодження або руйнування. Тобто, агресія – це будь-яка поведінка, що містить загрозу та завдає шкоди іншим. Агресивними називаються такі дії і таке ставлення людини, яке, будучи ворожим, у той же час не викликається будь-якими об'єктивними причинами, не може бути виправдане обставинами, що склалися, або міркуваннями морального чи юридичного характеру, зокрема – необхідністю самооборони або захисту інших людей.

Часто агресію провокує фрустрація (від лат. *frustratio* – омана, марне очікування) – психічний стан людини, що виражається характерними переживаннями і поведінкою та викликається об'єктивно непереборними (або суб'єктивно сприйнятими як непереборні) труднощами на шляху до досягнення мети [2]. Однак це не є закономірністю, оскільки бувають люди, котрі можуть і не поводитися агресивно, перебуваючи в стані фрустрації.

Розглядаючи феномен тривоги як форму прояву тривожності та її вплив на віктимність підлітка, слід зазначити, що в тривожних осіб вона присутня у формі постійного і невизначеного занепокоєння, відчуття небезпеки без вагомих на те причин. Перебуваючи весь час у стані напруженості, підліток знаходиться в постійній готовності захистити себе, в тому числі за допомогою агресивних дій.

Особливо важливо відзначити, що тривога і породжуваний нею страх ведуть до дезадаптації, яка, своєю чергою, має зворотну дію, підсилюючи тривожність.

Тривожність може проявлятися як відчуття безпорадності, невпевненості в собі, безсилля перед зовнішніми чинниками. Вона зазвичай підвищена у підлітків, які страждають на нерво-психічні, соматичні захворювання, у здорових дітей внаслідок

док пережитих психотравм, а також в осіб з поведінкою, яка відхиляється від норми. Загалом тривожність є проявом суб'єктивного неблагополуччя особи.

Наступною детермінантою віктимної поведінки, яка впливає на формування віктимності підлітка, є схильність до навіювання, що являє собою механізм психологічного впливу на людину, в результаті якого суб'єкт засвоює зовнішні спонування, форми поведінки. Основною рисою навіюваності, з точки зору її впливу на віктимність, є нездатність підлітка адекватно оцінювати ситуацію, в якій він знаходиться, в результаті чого підвищується ймовірність отримання травми, незважаючи на те, що її можна було б уникнути [15].

Очевидною у віктимності підлітків є роль таких індивідуально-психологічних особливостей, як характер, темперамент, психічний настрій, почуття. Сюди ми відносимо: специфічні підліткові комплекси, неадекватну самооцінку, порушення ціннісних орієнтацій, сексуальні девіації, наявність травматичних подій у житті підлітка. Однак слід зазначити, що дану вікову групу роблять підвищено віктимною психофізіологічні особливості підліткового віку – фізичні зміни та зміни гормонального фону, підвищена емоційна збудливість, переважання процесів збудження, нестійкість настрою, психічна або фізична патологія.

Водночас деякі дослідники вважають, що умовою формування віктимності є взаємодія особистісних якостей індивіда з зовнішніми факторами [9].

Тобто можемо говорити, що підвищена віктимність неповнолітніх зумовлена не лише їх психофізіологічними та індивідуально-психологічними якостями, але і їх соціальним положенням.

Так, Ю. Воронова зазначає, що у формуванні віктимності неповнолітніх мають значення соціальні фактори (взаємовідносини з батьками та однолітками, виховання, культурний, інтелектуальний та матеріальний рівень у сім'ї) та індивідуально-психологічні (емоційна лабільність, висока збудливість, роздра-

тованість, безтурботність, наївність, слабкий самоконтроль, агресивність, авантюризм, потреба в нових відчуттях) [3].

До соціально-психологічних чинників належать соціокультурний (дія засобів масової інформації, особливості повсякденного оточення, вплив соціокультурного статусу), соціально-педагогічний (відсутність індивідуального підходу до учня, погане ставлення до нього з боку однокласників, професійна деформація педагога, неприйняття однолітками), сімейний (агресивна модель виховання, порушення емоційного клімату в сім'ї, насильство з боку батьків, алкоголізм, наркоманія, різного роду конфлікти).

Слід наголосити на тому, що надзвичайно велике значення має роль підлітка в сім'ї, негативна дія дорослих на його психіку, що призводить до формування асоціальної особистості. Саме тому виникає припущення про можливий вплив визначеного стилю взаємодії між дітьми і батьками на формування віктимної особистості неповнолітнього [17].

У будь-якому разі підліток стає об'єктом негативного впливу, і далі, залежно від розвитку подій, може стати жертвою, набувши ознак віктимності. Наголосимо на тому, що у багатьох випадках підлітки, які знаходяться в статусі злочинця, теж можуть бути жертвами, перебуваючи під впливом асоціальної поведінки батьків чи інших осіб, вимушені в результаті насильства або погроз скоювати правопорушення.

Поряд з об'єктивними обставинами суттєву роль відіграє суб'єктивний фактор. В одних і тих же обставинах одні люди стають жертвами, інші – ні, одні усвідомлюють себе жертвами соціалізації, інші – ні.

Це залежить від індивідуальних особливостей людини на індивідуальному та особистісному рівнях. На індивідуальному рівні це пов'язано з генетичною схильністю та характерологічними властивостями людини, на особистісному – з типом особистості. Від типу особистості залежить схильність людини стати жертвою за певних несприятливих обставин або здатність

подолати їх, а також саме її ставлення – сприйняття або не сприйняття себе жертвою. Таким чином, стане людина жертвою чи ні, залежить як від об'єктивних обставин (віктимологічних факторів), так і від суб'єктивної схильності людини стати жертвою або сприймати себе такою (віктимність). Віктимність конкретного підлітка є його потенційною здатністю опинитися в ролі жертви в результаті негативної взаємодії його особистих якостей із зовнішніми чинниками.

Отже, на формування віктимної поведінки підлітків впливають індивідуально-психологічні особливості, такі як характер, темперамент, психічний настрій, почуття. До них належать: специфічні підліткові комплекси, неадекватна самооцінка, порушення ціннісних орієнтацій, сексуальні девіації, наявність травматичних подій .

Дану вікову групу роблять підвищено віктимною і психофізіологічні особливості підліткового віку – фізичні зміни та зміни гормонального фону, підвищена емоційна збудливість, переважання процесів збудження, нестійкість настрою, психічна або фізична патологія.

Підвищена віктимність неповнолітніх зумовлена також і соціально-психологічними чинниками: соціокультурним (дія засобів масової інформації, особливості повсякденного оточення, вплив соціокультурного статусу), соціально-педагогічним (відсутність індивідуального підходу до учня, погане ставлення до нього з боку однокласників, професійна деформація педагога, неприйняття однолітками), сімейним (агресивна модель виховання, порушення емоційного клімату в сім'ї, насильство з боку батьків, алкоголізм, наркоманія, різного роду конфлікти).

Емоційна нестабільність, несформованість адекватної самооцінки, нездатність до самоконтролю породжують формування таких психологічних детермінант, як агресія, тривожність та навіювання, що підвищують імовірність віктимної поведінки підлітків і чинять негативний вплив на їх психіку.

Дослідження віктимної поведінки як психологічної проблеми дозволяє вирішити низку проблем особистісної девіктимізації.

Перспективами подальших досліджень є поглиблена розробка проблем індивідуально-психологічних, психофізіологічних та соціальних властивостей особистості з метою запобігання віктимологічним проявам у підлітковому середовищі.

1. Антонян Ю.М. Изнасилования: причины и предупреждение / Ю.М. Антонян, С.А. Голубенков, Ю.И. Кудряшов. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1990. – 192 с.

2. Биологический энциклопедический словарь / гл. ред. М.С. Гиляров; редкол.: А.А. Баев, Г.Г. Винберг, Г.А. Заварзин и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1986. – 831 с.

3. Воронова Ю.В. Соціально-психологічні детермінанти віктимної поведінки неповнолітніх жертв сексуальних злочинів: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Ю.В. Воронова. – Х., 2005. – 21 с.

4. Дроздов О.Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості: навчальний посібник / О.Ю. Дроздов, М.А. Скок. – Чернігів: ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2000. – 156 с.

5. Квашиш В.Е. Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений / В.Е. Квашиш. – М.: Издательский дом NOTA VENE, 1999. – 280 с.

6. Мясищев В.Н. Психология отношений: избр. психол. тр. / В.Н. Мясищев. – М.: Институт практической психологии, 1995. – 356 с.

7. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70 000 слов / С.И. Ожегов; под ред. Н.Ю. Шведовой. – 22-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1990. – С. 195.

8. Полубинский В.И. Правовое учение о жертве / В.И. Полубинский. – М., 1985. – 273 с.

9. Реан А.А. Социальная педагогическая психология / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. – СПб.: Питер, 1999. – 286 с.

10. Рыбальская В.Я. О виктимологическом направлении профилактики преступности несовершеннолетних / В.Я. Рыбальская // Виктимология и профилактика правонарушений: сборник научных трудов. – Иркутск, 1979. – С. 68–69.

11. Ривман Д.В. Виктимология / Д.В. Ривман, В.С. Устинов. – Н. Новгород: Нижегородский юрид. ин-т МВД РФ, 1998. – 211 с.
12. Таранов П.С. Методы 100%-ной победы / П.С. Таранов. – Симферополь: Реноме, 1997. – С. 86.
13. Франк Л.В. Виктимология и виктимность: учеб. пособие / Л.В. Франк. – Душанбе, 1972. – 126 с.
14. Франк Л.В. Потерпевшие от преступлений и проблемы советской виктимологии / Л.В. Франк. – Душанбе: ДГУ, 1977. – 210 с.
15. Хархан О.М. Психологічні особливості віктимної поведінки підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О.М. Хархан. – Одеса, 2006. – 20 с.
16. Шнайдер Г.Й. Криминология / Г.Й. Шнайдер; пер. с нем. Ю.А. Неподаева; ред. авт. предисл. Л.О. Иванов. – М.: Издательская группа «Прогресс»-«Универс», 1994. – 504 с.
17. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений / Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.

Шишко О.Я. Феномен виктимности в подростковом возрасте.

Исследуются особенности виктимного поведения подростков. Раскрывается понятие виктимности и детерминанты ее возникновения. Подчеркивается, что виктимное поведение зависит от индивидуальных особенностей человека на индивидуальном и личностном уровнях.

Ключевые слова: *виктимность, виктимное поведение, жертва, фрустрация, тревожность, виктимогенная деформация, агрессия, внушаемость.*

Szyszko A.J. Viktymnosti phenomenon in adolescence.

The peculiarities of juvenile victimologic behavior are examined. The concept of victimity and its determinants of formation are revealed. It's underlined that victimologic behavior depends on individual features of a person on the individual and personal levels.

Key words: *victimity, victimologic behavior, frustration, anxiety, victimologic deformation, aggression, suggestion.*

